

CZY ISTNIEJE KANON LITERATURY POLSKIEJ?

PROBLEMATYKA KANONU LITERACKIEGO, TAK SZEROKO DYSKUTOWANA W KRAJACH Europy Zachodniej i w Stanach Zjednoczonych, nie budziła w Polsce szerszego zainteresowania aż do ostatnich lat. Polskę ominęła bowiem debata o kształt kanonu, jedna z najważniejszych debat, jakich doświadczyła humanistyka światowa. Nawet jeśli Polacy w Polsce mało interesują się problemem kanonu, wykładowcy literatury polskiej za granicą muszą się jednak z tym problemem zmierzyć, gdyż wymaga tego od nich specyfika wykonywanego zawodu.

Czy istnieje zatem kanon literatury polskiej i jaki powinien być jego kształt?

Gdy kilka lat temu zostałem poproszony o przygotowanie listy lektur na egzamin magisterski i doktorski na Uniwersytecie Chicagowskim, stanąłem przed nie lada problemem, z czego początkowo nie zdawałem sobie sprawy. Z jednej strony miałem bowiem do czynienia z magistrantką i doktorantem, którzy zaliczyli kilka solidnych kursów literatury polskiej. Kursy te obejmowały wszak bardzo różne zagadnienia, których suma nie składała się na coś, co by można nazwać kanonem wiedzy o literaturze polskiej. Z drugiej strony istniało moje wyniesione z Polski poczucie, że magister czy też doktor polonistyki powinien poznać pewien podstawowy kanon lektur z literatury polskiej. Zrodziła się sytuacja konfliktowa, gdyż moi studenci już od dawna żyli w atmosferze intelektualnej, która pojęcie uniwersalnego kanonu odrzucała, a przynajmniej poddawała głębokiej rewizji. Mój metodyczny konserwatyzm, wywiedziony z tradycyjnej, krajowej polonistyki, nie pozwolił mi na ustępstwa, które spowodowałyby, iż moi studenci — świetni znawcy Witkacego, Słowackiego, Orzeszkowej czy Sienkiewicza. Osiągnąłem wprawdzie pozorny sukces: jedna ze studentek, wielbicielka literatury awangardowej, przygotowująca się do egzaminu magisterskiego, przybiegła do mnie po przeczytaniu *Nad Niemnem* i *Potopu* i z entuzjazmem powiedziała mniej więcej coś takiego: „ja już wiem, to jest Polska, teraz już wiem, jaka jest Polska, dziękuję, że mnie zmusiłeś do przeczytania tych powieści”. Z uczuciem triumfu i spełnionej misji myślałem o tym, jak udało mi się „nawrócić” młodą Amery-

kankę na swoiście pojętą polskość. Z drugiej jednak strony ta sytuacja wzbudziła we mnie wątpliwości, bowiem jakim prawem narzucam studentom zagranicznym ten czy inny kanon, skąd się ów kanon wziął; może jest on po prostu moim licealnym kanonem z czasów późnego PRL-u?

Oto oba spisy lektur, o których była mowa, przedrukowane *in extenso*.

Spis lektur do egzaminu magisterskiego:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF SLAVIC LANGUAGES AND LITERATURES
READING LIST FOR THE M.A. EXAMINATION IN POLISH LITERATURE (2000/2001)
(ALL TEXTS SHOULD BE READ IN THE ORIGINAL)

GENERAL

Manfred Kridl, *Literatura polska na tle rozwoju kultury*. New York 1945 (English version: *A Survey of Polish Literature and Culture*. Paris: Mouton, 1967)

Czesław Miłosz, *Historia literatury polskiej do roku 1939*. Kraków: Znak 1993 (English version: *The History of Polish Literature*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press, 1983)

TENTH TO EIGHTEENTH CENTURIES

(most texts can be found in: Michael Mikos, *Polish Literature from the Middle Ages to the End of the Eighteenth Century: a Bilingual Anthology / Literatura polska od średniowiecza do końca XVIII wieku: antologia w języku polskim i angielskim*. Warszawa: Constantans, 1999)

Medieval literature

Bogurodzica

Posłuchajcie, bracia miła

Rozmowa Mistrza Polikarpa ze śmiercią

Renaissance literature

Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej* (excerpts)

Jan Kochanowski, *Fraszki*

Jan Kochanowski, *Pieśni*

Jan Kochanowski, *Treny*

Mikołaj Rej, *Krótką rozprawa...*

Mikołaj Rej, *Żywot człowieka poczciwego* (excerpts)

Szymon Szymonowicz, *Sielanki*

Baroque literature

Piotr Skarga, *Kazania sejmowe* (kazanie II *O miłości ku ojczyźnie*)

Mikołaj Sep Szarzyński, *Sonety*

Jan Andrzej Morsztyn, selected poems

Zbigniew Morsztyn, selected poems

Wacław Potocki, selected poems

Józef Baka, *Uwagi śmierci niechybnej*

Eighteenth century (the Enlightenment)

Ignacy Krasicki, selected works

Franciszek Karpiński, selected works

Franciszek Dionizy Książnin, selected works

NINETEENTH CENTURY (some writers of the late 19th and early 20th centuries are included in the TWENTIETH CENTURY section)

Poetry

Adam Mickiewicz, *Oda do młodości*

Adam Mickiewicz, *Romantyczność*

Adam Mickiewicz, *Lilie*

Adam Mickiewicz, *Sonety krymskie*

Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*

Adam Mickiewicz, selected poems, including *Liryki lozańskie*

Juliusz Słowacki, selected poems (including *Hymn*, *Testament mój*, *Rozłączenie*)

Cyprian Kamil Norwid, selected poems (including *Bema pamięci żałobny rapsod*, *W Weronie*, *Klaskaniem mając obrzękłe prawice*, *Fortepian Chopina*, *Moja piosnka*, *Do obywatela Johna Brown*, *Nerwy*, *Laur dojrzały*)

Drama

Aleksander Fredro, *Śluby panieńskie*

Zygmunt Krasiński, *Nie-Boska komedia*

Adam Mickiewicz, *Dziadów część II i IV*

Adam Mickiewicz, *Dziadów część III*

Juliusz Słowacki, *Kordian*

Prose

Eliza Orzeszkowa, *Nad Niemnem*

Bolesław Prus, *Lalka*

Bolesław Prus, selected short stories (including *Kamizelka*, *Z legend dawnego Egiptu*)

Henryk Sienkiewicz, selected short stories (including *Sachem*, *Latarnik*)

Henryk Sienkiewicz, *Potop*

TWENTIETH CENTURY

Poetry

(at least four poems of the following authors; students provide a list of poems approved by the instructor)

Stanisław Barańczak

Miron Białoszewski

Władysław Broniewski

Zbigniew Herbert

Jan Kasprowicz

Jan Lechoń

Bolesław Leśmian

Czesław Miłosz

Kazimierz Przerwa-Tetmajer

Julian Przyboś

Tadeusz Różewicz
Antoni Słonimski
Leopold Staff
Wisława Szymborska
Julian Tuwim
Kazimierz Wierzyński
Adam Zagajewski

Drama

Witold Gombrowicz, *Iwona, księżniczka Burgunda*
Sławomir Mrozek, *Tango*
Tadeusz Różewicz, *Kartoteka*
Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Szewcy*
Stanisław Wyspiański, *Wesele*

Prose (fiction and nonfiction)

Antologia dzienników i pamiętników. Katowice: Książnica, 1999 (introduction and fragments of journals and memoirs by Z. Nałkowska, M. Dąbrowska, J. Lechoń, L. Tyrmand, W. Gombrowicz, J. Korczak and A. Wat)

Antologia polskiego eseju literackiego. Katowice: Książnica, 1998 (introduction and essays by J. Stempowski, W. Borowy, B. Miciński, S. Vincenz, J. Wittlin, C. Miłosz, S. Barańczak, J. Kott, S. Kisielewski, W. Paźniewski)

Antologia reportażu polskiego. Katowice: Książnica, 1998 (introduction and texts by E. Berberyusz, O. Budrewicz, R. Kapuściński, K. Kąkolewski, H. Krall, K. Pruszyński, M. Wańkiewicz)

Miron Białoszewski, *Pamiętnik z powstania warszawskiego*

Tadeusz Borowski, selected prose (including *U nas w Auschwitzu*, *Proszę państwa do gazu*, *Dzień na Harmenzach*)

Adam Czerniawski, *Fragmenty niespokojnego dzieciństwa*

Michał Głowiński, *Czarne sezony*

Witold Gombrowicz, *Ferdydurke*

Witold Gombrowicz, *Trans-Atlantyk*

Aleksander Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*

Ryszard Kapuściński, *Cesarz*

Janusz Korczak, *Dziennik*

Hanna Krall, *Zdążyć przed Panem Bogiem*

Czesław Miłosz, *Ziemia Ulro*

Zofia Nałkowska, *Medaliony*

Władysław Reymont, *Chłopi*

Bruno Schulz, *Sklepy cynamonowe*, *Sanatorium pod klepsydrą*, *Mityzacja rzeczywistości*

Stefan Żeromski, *Popioły*

Stefan Żeromski, *Ludzie bezdomni*

Spis lektur do egzaminu doktorskiego (tłustym drukiem oznaczono te pozycje, których nie ma w spisie „magisterskim”):

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
DEPARTMENT OF SLAVIC LANGUAGES AND LITERATURES
READING LIST FOR THE PH.D. EXAMINATION IN POLISH LITERATURE (2000/2001)
(ALL TEXTS SHOULD BE READ IN THE ORIGINAL)

TEXTBOOKS

Manfred Kridl, *Literatura polska na tle rozwoju kultury*. New York 1945 (English version: *A Survey of Polish Literature and Culture*. Paris: Mouton, 1967)

Czesław Miłosz, *Historia literatury polskiej do roku 1939*. Kraków: Znak 1993 (English version: *The History of Polish Literature*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press, 1983)

Tadeusz Witczak, *Literatura średniowiecza*. Warszawa: PWN 1990.

Jerzy Ziomek, *Literatura odrodzenia*. Warszawa: PWN 1987.

Czesław Hernas, *Literatura baroku*. Warszawa: PWN 1999.

Jerzy Snopek, *Oświecenie: szkic do portretu epoki*. Warszawa: PWN 1999.

Dorota Siwicka, *Romantyzm 1822—1863*. Warszawa: PWN 1999.

Grażyna Borkowska, *Pozytywiści i inni*. Warszawa: PWN 1999 or Henryk Markiewicz, *Literatura pozytywizmu*. Warszawa: PWN 2000.

Artur Hutnikiewicz, *Młoda Polska*. Warszawa: PWN 2000.

Anna Nasiłowska, *Trzydziestolecie 1914—1944*. Warszawa: PWN 1999.

Zbigniew Jarosiński, *Literatura lat 1945—1975*. Warszawa: PWN 1996.

Tadeusz Drewnowski, *Próba scalenia: obiegi, wzorce, style*. Warszawa: PWN 1997.

TEXTS

TENTH TO EIGHTEENTH CENTURIES

(most texts can be found in: Michael Mikos, *Polish Literature from the Middle Ages to the End of the Eighteenth Century: a Bilingual Anthology / Literatura polska od średniowiecza do końca XVIII wieku: antologia w języku polskim i angielskim*. Warszawa: Constans, 1999)

Medieval literature

Bogurodzica

Gall Anonim, *Kronika polska* (excerpts)

Posłuchajcie, bracia miła

Rozmowa Mistrza Polikarpa ze śmiercią

Renaissance literature

Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej* (excerpts)

Łukasz Górnicki, *Dworzanin polski*, Book I

Jan Kochanowski, *Fraszki*

Jan Kochanowski, *Pieśni*

Jan Kochanowski, *Treny*

Jan Kochanowski, *Odprawa posłów greckich*

Mikołaj Rej, *Krótka rozprawa...*

Mikołaj Rej, *Żywot człowieka poczciwego* (excerpts)

Szymon Szymonowicz, *Sielanki*

Baroque literature

Piotr Skarga, *Kazania sejmowe* (kazanie II *O miłości ku ojczyźnie*)

Mikołaj Sęp Szarzyński, *Sonety*

Daniel Naborowski, selected poems

Jan Andrzej Morsztyn, selected poems

Zbigniew Morsztyn, selected poems

Wacław Potocki, selected poems

Józef Baka, *Uwagi śmierci niechybnej*

Eighteenth century (the Enlightenment)

Ignacy Krasicki, selected works

Franciszek Karpiński, selected works

Franciszek Dionizy Książnin, selected works

Hugo Kollątaj, selected works

Stanisław Staszic, selected works

Julian Ursyn Niemcewicz, selected works

NINETEENTH CENTURY (some writers of the late 19th and early 20th centuries are included in the TWENTIETH CENTURY section)

Poetry

Adam Mickiewicz, *Oda do młodości*

Adam Mickiewicz, *Romantyczność*

Adam Mickiewicz, *Lilie*

Adam Mickiewicz, *Sonety krymskie*

Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*

Adam Mickiewicz, selected poems, including *Liryki lozańskie*

Juliusz Słowacki, selected poems (including *Hymn*, *Testament mój*, *Rozłączenie*)

Cyprian Kamil Norwid, selected poems (including *Bema pamięci żałobny rapsod*, *W We-ronie*, *Klaskaniem mając obrzękle prawice*, *Fortepian Chopina*, *Moja piosnka*, *Do oby-watela Johna Brown*, *Nerwy*, *Laur dojrzały*)

Drama

Aleksander Fredro, *Zemsta*

Aleksander Fredro, *Śluby panińskie*

Zygmunt Krasiński, *Nie-Boska komedia*

Adam Mickiewicz, *Dziadów część II i IV*

Adam Mickiewicz, *Dziadów część III*

Juliusz Słowacki, *Kordian*

Gabriela Zapolska, *Moralność pani Dulskiej*

Prose

Adam Mickiewicz, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego*

Eliza Orzeszkowa, *Nad Niemnem*

Bolesław Prus, *Faraon*

Bolesław Prus, *Lalka*

Bolesław Prus, selected short stories (including *Kamizelka*, *Z legend dawnego Egiptu*)

Henryk Sienkiewicz, selected short stories (including *Sachem*, *Latarnik*)

Henryk Sienkiewicz, *Ogniem i mieczem*

Henryk Sienkiewicz, *Potop*

Henryk Sienkiewicz, *Pan Wołodyjowski*

Henryk Sienkiewicz, *Quo vadis*

TWENTIETH CENTURY

Poetry

(at least six poems of each author; students provide a list of poems approved by the instructor)

Krzysztof Kamil Baczyński

Stanisław Barańczak

Miron Białoszewski

Zbigniew Herbert

Jan Kasprowicz

Jan Lechoń

Bolesław Leśmian

Tadeusz Miciński

Czesław Miłosz

Kazimierz Przerwa-Tetmajer

Julian Przyboś

Tadeusz Różewicz

Leopold Staff

Wisława Szymborska

Julian Tuwim

Jan Twardowski

Kazimierz Wierzyński

Stanisław Wyspiański

Adam Zagajewski

Drama

Witold Gombrowicz, *Iwona, księżniczka Burgunda*

Witold Gombrowicz, *Ślub*

Sławomir Mrozek, *Tango*

Tadeusz Różewicz, *Kartoteka*

Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Szalona lokomotywa*

Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Szewcy*

Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Wariat i zakonnica*

Stanisław Wyspiański, *Klątwa*

Stanisław Wyspiański, *Noc listopadowa*

Stanisław Wyspiański, *Warszawianka*

Stanisław Wyspiański, *Wesele*

Stanisław Wyspiański, *Wyzwolenie*

Prose (fiction and nonfiction)

Jerzy Andrzejewski, *Popiół i diament*

Tadeusz Borowski, selected prose (including *U nas w Auschwitzu*, *Proszę państwa do gazu*, *Dzień na Harmenzach*)

Stanisław Brzozowski, *Legenda Młodej Polski*

Maria Dąbrowska, *Noce i dni*

Witold Gombrowicz, *Dziennik*

Witold Gombrowicz, *Ferdydurke*

Witold Gombrowicz, *Trans-Atlantyk*

Gustaw Herling-Grudziński, *Inny świat*

Gustaw Herling-Grudziński, *Skrzydła ołtarza*

Gustaw Herling-Grudziński, *Dziennik pisany nocą* (excerpts)

Ryszard Kapuściński, *Cesarz*

Ryszard Kapuściński, *Imperium*

Ryszard Kapuściński, *Szachinszach*

Maria Kuncewiczowa, *Cudzoziemka*

Czesław Miłosz, *Zniewolony umysł*

Zofia Nałkowska, *Granica*

Zofia Nałkowska, *Medaliony*

Władysław Reymont, *Chłopi*

Władysław Reymont, *Ziemia obiecana*

Bruno Schulz, *Sklepy cynamonowe, Sanatorium pod klepsydrą*

Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Nienasyce*

Stefan Żeromski, *Ludzie bezdomni*

Stefan Żeromski, *Popioły*

Stefan Żeromski, *Przedwiośnie*

Czy oba spisy nie przypominają rozszerzonych nieco spisów lektur obowiązujących licealistów lub też spisu lektur obowiązkowych dla uczestników krajowej Olimpiady Literatury i Języka Polskiego dla uczniów szkół średnich? Z pewnością tak! Czy jednak — z drugiej strony — istnieje inny, alternatywny kanon literatury polskiej? A może wiele innych kanonów? Sądzić należy, że tworzenie alternatywnych kanonów polegałoby na nieznacznych modyfikacjach wprowadzanych do spisów podobnych do powyższych.

Rozterki związane z kształtem polskiego kanonu, zwłaszcza w kształceniu zagranicznym, pojawiły się u mnie również wcześniej, gdy ze studentami innego chicagowskiego uniwersytetu, tj. University of Illinois at Chicago, odbywałem kurs, którego temat brzmiał „Arcydzieła literatury polskiej w przekładzie”. Już sam temat kursu mógł zresztą wzbudzić wątpliwości tropicieli politycznej niepoprawności — czy wypada bowiem w dzisiejszych czasach traktować literaturę jako listę arcydzieł, sankcjonując w ten sposób istnienie kanonu tradycji uniwersalnej? Praktyka pokazała zresztą, że nie ma większego sensu zamęczanie uczestników takiego podstawowego kursu literatury wierszami Kochanowskiego, Sępa Szarzyńskiego, Morsztyna czy Norwida, zwłaszcza że w angielskim przekładzie niewiele zostało z ich piękna i nieraz słyszałem od studentów, że jeśli to jest rzeczywiście literatura polska, to musi ona być bardzo kiepska. Rzeczywiście, po-

mijając kwestie związane z barierą kulturową czy brakami w wykształceniu, nie należy się dziwić takim sceptycznym opiniom, zważywszy na jakość większości dostępnych przekładów.

Jaka jest więc sytuacja polskiego kanonu w kontekście naszych doświadczeń jako wykładowców literatury polskiej za granicą? Nie będę tu szerzej opisywał zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej debaty na temat kanonu, gdyż jest ona z pewnością wiadoma znawcom zagadnienia. Debatę tę omawiam zresztą w swoim artykule *Kanon jako problem kultury współczesnej*, dostępnym w Internecie, którego główne tezy zostaną niżej wykorzystane. Odwołam się w tym miejscu jedynie do bardzo osamotnionego w tej dyskusji głosu wybitnego krytyka i uczonego, Harolda Blooma, autora nieprzetłumaczonej na język polski książki *The Western Canon. The Books and School of the Ages*¹. W książce tej Bloom broni pojęcia uniwersalnego kanonu przed podejściem propagowanym w amerykańskim szkolnictwie wyższym przez — jak ich nazwał 10 lat temu w wywiadzie dla „Newsweeka” — „pseudo-marksistów, pseudo-feministów, wyblakłych uczniów Foucaulta i innych francuskich teoretyków”². Bloom występuje w swej książce przeciwko właściwie całemu establishmentowi literaturoznawczemu, broniąc tradycyjnego pojęcia kanonu. *The Western Canon...* jest atakiem na politycznie i socjologicznie motywowane zasady współczesnego literaturoznawstwa, atakiem na nowy historycyzm, czyli — jednym słowem — na spojrzenie na literaturę przez pryzmat problematyki społeczno-politycznej, interpretowanej w duchu marksizmu i radykalnego feminizmu. W ten sposób czytana literatura, należąca do dotychczas akceptowanego kanonu, staje się odzwierciedleniem opresyjnych stosunków społecznych, dominacji patriarchy, wrogiego stosunku do kobiet, do mniejszości etnicznych i seksualnych oraz klas upośledzonych. Bloom podejmuje wysiłek, aby ocalić estetyczną wartość literatury i proponuje lekturę opartą na odnajdywaniu w tekstach wartości estetycznych, a nie aspektu społecznego, politycznego i moralnego. Z tej inspiracji powstało 21 zawartych w książce interpretacji dzieł Szekspira, Cervantesa, Chaucera, Montaigne’a, Moliera, Milтона, Goethego, Jane Austen, Walta Whitmana, Emily Dickinson, Dickensa, Tołstoja, Ibsena, Freuda, Prousta, Kafki, Borgesa, Becketta i paru innych pisarzy obecnych w tradycji zachodniej w roli największych z największych. W aneksach do swego dzieła Bloom umieszcza jeszcze kilkadziesiąt dzieł literackich z literatury światowej, które zalicza do kanonu uniwersalnej tradycji literackiej.

Nie będę w tej chwili podejmował dyskusji o słuszności czy niesłuszności opcji metodologicznej proponowanej przez Blooma, a zatrzymam się na jednej tylko kwestii — gdy czytamy listy arcydzieł, takie jak spis treści książki Blooma, stawiamy sobie jedno pytanie: czy istnieje tam w ogóle literatura polska? Czy nie

¹ Zob. H. Bloom: *The Western Canon. The Books and School of the Ages*. New York 1995.

² H. Bloom: *We Have Lost the War* [interview]. „Newswek” 1994, November 7, s. 60.

jest tak, że świat zdominowany przez kulturę brytyjską i amerykańską uznaje za kanon po pierwsze dzieła starożytne, które formowały założycieli tych społeczeństw, po drugie swoje (tzn. głównie anglojęzyczne), po trzecie kilka dzieł zachodnioeuropejskich, a dla polskiej literatury nie ma już miejsca nawet w ostatnich rzędach? Z pewnością tak jest, a to skłania do zadania trzech pytań:

1. Czy jakieś dzieła literatury polskiej są częścią kanonu światowego?
2. Czym jest kanon literatury polskiej? Czy tylko licealnym spisem lektur powielanym i akceptowanym bez większych zmian przez kolejne pokolenia?
3. Czy również kanon literatury polskiej podlega takim ewolucjom (od modelu męskiego i patriarchalnego do modelu feministycznego) jak model zachodnioeuropejski?

W swej książce Bloom z pisarzy polskich wymienia jedynie sześciu: Brunona Schulza, Czesława Miłosza, Witolda Gombrowicza, Stanisława Lema, Zbigniewa Herberta i Adama Zagajewskiego. Dlaczego właśnie ich? Pytałem kiedyś w wywiadzie Adama Czerniawskiego, wybitnego tłumacza literatury polskiej na język angielski i polemisty Blooma, dlaczego — jego zdaniem — amerykański krytyk i uczyony wskazał tylko tych sześciu pisarzy i to umieszczonych wśród setek innych, poza głównym kanonem literatury światowej (czytaj: zachodnioeuropejskiej). Odpowiedź była następująca:

On po prostu nie zna naszej literatury, zaledwie tych kilka nazwisk obilo mu się o uszy. NatURALNIE, nie można go winić za to, że jej nie zna, bo wszystkiego wiedzieć nie może, ale można za to, że *udaje*, że wszystko wie. Do kanonu wcisnął prawie całą brytyjską poezję XIX w., więc wedle takich kryteriów zmieściłby się tam nie tylko Mickiewicz, Słowacki i Norwid, ale także Malczewski, Lenartowicz i Asnyk. A gdyby Krasiński był Niemcem, a Prus Francuzem, *Nie-Boska* i *Lalka* dawno figurowałyby w każdym kanonie europejskim. Na naszą literaturę XIX w. nikt nie zwracał uwagi dlatego, że nie istnieliśmy wówczas jako państwo. O politycznych aspektach kanonizacji nigdy nie należy zapominać.³

Ta odpowiedź wydaje się słuszna i wskazuje przede wszystkim na to, że w odniesieniu do literatury polskiej i jej obecności w kanonie uniwersalnym ważne są polityczna słabość Polski oraz rola przekładu literackiego z języka polskiego na inne języki. Tak naprawdę wartości lokalne istnieją bowiem w kanonie uniwersalnym tylko wtedy, gdy najpierw pojawiły się ich przekłady w językach światowych. Od lat obserwuję, w jaki sposób istnienie pewnych polskich pisarzy na rynku europejskim czy amerykańskim zależy od działań tłumaczy. Tłumacz i antologista (czasami jest to jedna osoba) są współtwórcami kanonu w stopniu zbyt słabo dotąd zauważanym. Dotyczy to zwłaszcza antologii literatury współczesnej i najnowszej. Rola antologii w dyskusjach o kanonie to jednak temat na osobne wystąpienie.

---

³ *Hierarchie, kanony, wartości*. Z Adamem Czerniawskim rozmawia Piotr Wilczek. „Opcje” 2001, nr 5 (40), s. 34.

Jeszcze inna trudność pojawia się jednak wtedy, gdy mamy do czynienia nie z najnowszymi dziełami literackimi, ale z klasykami literatury. W swej interesującej rozprawie *The „Classics” are not the „Canon”* Roger Lundin stara się udowodnić, że nie należy utożsamiać pojęcia klasyków z pojęciem kanonu, inaczej mówiąc — gdyż w języku polskim trudno adekwatnie przełożyć te pojęcia — kanon ulega modyfikacji, a klasycy pozostają klasykami. Rozważania Lundina pojawiły się pod wpływem nowych prób rewizji kanonu i stąd — broniąc dawnych, tradycjonalistycznych pozycji — oddziela on klasyków (czyli to, co składa się *de facto* na „kanon zachodni” Blooma) od kanonu (a właściwie — kanonów), czyli czegoś, co się wciąż zmienia. Stanowisko jest o tyle interesujące, że w dzisiejszych czasach chyba nieuchronne — wydaje się, że ocalić klasyków można tylko wtedy, gdy nie będziemy się upierali, że to oni tworzą nienaruszalny kanon danej literatury.

Pojawia się tu jednak kolejny problem: kto jest klasykiem? Przytoczmy nieco pompatyczną, ale w sumie trafną formułę Lundina:

Rola klasyków w formowaniu współczesnej kultury jest tak fundamentalna, że dosłownie znamy klasyków zanim ich przeczytamy. Ich wartości, wizje, opowiadania i metafory ukształtowały naszą kulturę i nasze rozumienie samych siebie na nieprzeliczone sposoby, które są niezaprzeczalne, ale też niepoliczalne. Podobnie jak *Biblia*, klasyk stawia nam pytania, na które musimy odpowiedzieć. Rzuca wyzwanie naszemu rozumieniu Boga, naszym wartościom i naszemu rozumieniu samych siebie.⁴

Tak rozumiejąc pojęcie „klasyka” i w literaturze polskiej możemy klasyków znaleźć, zwłaszcza gdy przyjmimy, że te uosabiane przez polskich klasyków wartości mają jednocześnie aspekt i uniwersalny, i narodowy, lokalny. W tym znaczeniu klasykami są Mickiewicz, Sienkiewicz i Orzeszkowa, ale także — a może zwłaszcza — Gombrowicz i Witkacy. A kto w takim razie powinien mieścić się w kanonie, owym narodowym spisie lektur? Przed takim pytaniem staje właśnie wykładowca literatury polskiej na uniwersytecie zagranicznym, gdy musi nierzadko tworzyć od podstaw spisy lektur obowiązkowych z literatury polskiej dla studentów. Kto jest klasykiem, kto należy do kanonu, a kto powinien znaleźć się w spisie lektur, mimo że nie należy go honorować miejscem wśród klasyków czy w kanonie?

W konfrontacji z zagranicznym czytelnikiem literatury polskiej załamuje się nasze wyobrażenie o narodowym kanonie. Również dlatego, że okazuje się, iż mniejsze znaczenie ma właśnie aspekt narodowy i spojrzenie od wewnątrz, a bardziej zaczynają się liczyć wartości uniwersalne. Innymi słowy: to, co narodowe, ma tak naprawdę wartość dopiero wtedy, gdy jest jednocześnie uniwersalne. W tym

⁴ R. Lundin: *The „Classics” are not the „Canon”*. In: *Invitation to the Classics*. Grand Rapids, MI 1998, s. 25.

miejscu warto przytoczyć charakterystyczną wypowiedź wybitnego teatrologa, światowego znawcy Witkacego, prof. Daniela Geroulda z City University of New York, który na pytanie o swoją rolę w edukacji polonistycznej w USA odpowiedział:

Moja sytuacja jest szczególna, ponieważ nie wykładam polonistyki ani nie pracuję na wydziale slawistyki. A jednak w czasie ostatnich trzydziestu lat wprowadzałem przekłady polskich dramatów do programu teatrologicznych studiów doktoranckich, gdy tylko to było możliwe. Robiłem to nie tyle z chęci zaznajomienia moich studentów z kulturą polską (choć oczywiście cieszę się, spełniając także i tę rolę), ile raczej dlatego, że w literaturze polskiej znajdują wybitne, a często unikalne przykłady różnych gatunków, stylów, stanowisk intelektualnych i artystycznych, które chcę prezentować. To oczywiście oznacza, że nie mając obowiązku przekazania wyczerpującego i reprezentatywnego obrazu polskiej literatury i kultury, mogę dokonywać tak niesystematycznych i indywidualnych wyborów, jakie uznaję za stosowne. Dla mnie i dla moich studentów poszczególne utwory są warte studiowania nie dlatego, że są polskie, ale dlatego, że są interesujące.⁵

Warto to ostatnie zdanie mieć na uwadze, podejmując refleksję nad polskim kanonem i proporcjami między wartościami uniwersalnymi a tym, co należeć ma do tzw. narodowej historii literatury, bez względu na to, w jakim sensie będziemy tego ostatniego pojęcia używać. Właśnie w czasie takiej konfrontacji z odbiorcami zagranicznymi widać, że bardzo niedobrze się stało, iż w Polsce prawdziwej dyskusji o kanonie nigdy tak naprawdę nie było. Jakie są tego przyczyny? Postarajmy się wymienić niektóre.

Po pierwsze: feministyczna i postmodernistyczna metodologia nie opanowała w tak znacznym stopniu badań literaturoznawczych w Polsce, jak to się dzieje na Zachodzie. Dotyczy to zwłaszcza literatury tworzonej przed wiekiem XX, choć aktywnej działalności badaczy i badaczek z tego kręgu w ostatnich latach trudno nie zauważyć i otwarte pozostaje pytanie, na ile ta działalność, zwłaszcza krytyczek feministycznych, wpłynie na trwałe przemiany w rozumieniu kanonu. Szczególnie badania nad literaturą staropolską są wciąż zdominowane przez dyskurs tradycyjny, niesprzyjający przewartościowaniu kanonu. Z kolei przewartościowania, które się w tych badaniach dokonują, nie mają związku z zachodnimi dyskusjami metodologicznymi nad kanonem. Z drugiej strony marksizm w badaniach literackich, narzucony w latach czterdziestych z powodów politycznych, został niemal doszczętnie skompromitowany i — ze szkodą dla różnorodności metodologicznej w badaniach literackich — nie uzyskał takiej rangi, jaką ma do dziś w wielu krajach.

Po drugie: w literaturze polskiej nie istnieją na większą skalę zjawiska, które w świecie zachodnim wiązały się z przeszłością kolonialną, wielokulturowością, wielorasowością czy wieloetnicznością i przyczyniły się do zasadniczego prze-

⁵ D. Gerould: *Nauczanie literatury polskiej w ramach programu teatralnego*. „Postscriptum” 2001, nr 1—2 (37—38), s. 48. Wersja internetowa na stronie: http://sjikp.us.edu.pl/ps/ps_38_w.html.

wartościowania kanonu literackiego. Jedynie literatura żydowska — pisana w języku jidysz i polskim — odnajduje po latach należne jej miejsce w kanonie.

Po trzecie: polskie literaturoznawstwo ma złe doświadczenia związane z próbami przewartościowania kanonu. Takiego przewartościowania, w dużym stopniu podobnego do tego trwającego obecnie na Zachodzie, usiłowano dokonać w Polsce już na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku, posługując się zwulgaryzowaną wersją marksizmu zastosowaną w badaniach historycznoliterackich. Komunistyczny nowy kanon preferował bowiem literaturę tworzoną przez „klasy uciskane” (przykładem jest wielka kariera badań nad literaturą sowizdrzalską), podkreślał rolę autorów wywodzących się z niższych warstw społecznych, demaskował klasowe uwarunkowania dzieł uznawanych wcześniej za wybitne, analizował dyskurs literacki pod kątem jego uwarunkowań społeczno-politycznych. Moim zdaniem to owa swoista marksistowska „hermeneutyka podejrzeń” na długo zahamowała w Polsce rozwój refleksji nad kanonem, gdyż każde kwestionowanie tradycyjnego kanonu kojarzyć się mogło z tymi politycznymi, a raczej policyjnymi działaniami skierowanymi przeciw niemu. Dlatego też w czasie, gdy te badania rozkwitały w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczonych (od lat siedemdziesiątych XX wieku), badacze literatury w Polsce nie podejmowali prób przewartościowania polskiego kanonu. Kanon trwał więc w wersji konserwatywnej i tradycjonalistycznej (uprzywilejowując dyskurs patriarchalny, męski, etnicznie polski etc.) i nie był kwestionowany aż do przełomu XX i XXI wieku — gdy pojawiły się prace literaturoznawcze zwracające uwagę na rolę innych, marginalizowanych dyskursów.

Warto też zauważyć, że jedynym ważnym w literaturze polskiej głosem w dyskusji nad kanonem był głos Witolda Gombrowicza, który podjął dyskusję z tradycyjnym, polskim, szlacheckim dyskursem i zakwestionował np. znaczenie tradycyjnego kanonu poezji (w antyskamandryckim szkicu *Przeciw poetom*) oraz tradycyjnego, konserwatywnego dyskursu w prozie (w swych tekstach przeciw Sienkiewiczowi). Gombrowicz — choć nie był literaturoznawcą — pozostaje do dziś, moim zdaniem, najważniejszym polskim autorem zajmującym się problematyką kanonu. Osobnym problemem jest to, w jaki sposób on sam był umieszczany w kanonie lub z niego wycofywany.

Po czwarte: ważną częścią sporu o kanon w Polsce powojennej była dyskusja o roli literatury emigracyjnej (jednym z głównych bohaterów był tu zresztą znów Gombrowicz). Reprezentanci tej samej komunistycznej dyktatury, którzy usiłowali w latach czterdziestych i pięćdziesiątych narzucić polskiej literaturze i polskiemu literaturoznawstwu nowy kanon oparty na własnym rozumieniu marksizmu, za pomocą decyzji administracyjnych narzucali wycofanie literatury emigracyjnej z powszechnie funkcjonującego kanonu literackiego.

Polskie spory o kanon kształtowały się zatem zupełnie inaczej niż podobne spory w Europie Zachodniej czy Stanach Zjednoczonych. Próby zmiany kanonu

miały charakter czysto polityczny: narzucenia nowego, „postępowego” kanonu w czasach stalinowskich i wyrzucenia z kanonu dzieł pisarzy emigracyjnych. Dopiero w ostatnich dziesięciu latach podjęto nieliczne próby, zwłaszcza z zakresu „gender studies”, które mogą mieć wpływ na pewne przewartościowania hierarchii w ramach polskiego kanonu literackiego, od lat konserwowanego przez polską szkołę i większość uniwersyteckich polonistyk. Zmiany te jednak będą prawdopodobnie nieznaczne, również ze względu na tradycyjny model edukacji i konserwatyzm metodologiczny większości elit naukowych, a zwłaszcza metodyków nauczania, którzy decydują w Polsce o kształcie kanonu w jego najbardziej powszechnej, szkolnej wersji. Większy wpływ na zmiany kanonu będą miały, być może, zmiany związane z dowartościowaniem literatury i kultury popularnej.

Czym jest w tej chwili polski kanon? Trudno powiedzieć. Wciąż krąży nad nami widmo komunizmu, czyli licealny spis lektur z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, a więc z okresu, w którym pobierali nauki aktywni obecnie literaturoznawcy. Polski kanon licealny tym się jednak różni od „zachodniego kanonu” w wersji Harolda Blooma, że nie jest uniwersalny, ale narodowy z domieszką nacjonalistyczno-komunistyczną. Czas rewizji z pewnością już nadszedł. Gdy jednak tej rewizji będziemy dokonywać i toczyć spory o kanon, pamiętajmy, że niewolnicze naśladowanie zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej dyskusji nad kanonem byłoby w polskich dyskusjach zabójcze. Prawdziwa polska dyskusja nad kanonem powinna być dyskusją nad modelami polskiej kultury, której prekursorami byli Stanisław Brzozowski i Witold Gombrowicz — bez powtarzania błędów przeszłości i bez niewolniczego naśladowania dyskursów zachodniego literaturoznawstwa.

Czy istnieje zatem kanon literatury polskiej? Istnieje na pewno, ale jego kształt zaczyna niepostrzeżenie podlegać rewizjom, o których nie myśleliśmy jeszcze 15 czy 20 lat temu. Myślę, że szczególnie polonistyka zagraniczna może wnieść wiele do refleksji nad kształtem tego kanonu.